

بررسی نقش مساجد در توسعه محله‌ای در شهر مشهد

محمد علی احمدیان (دانشیار جغرافیای شهری و ناحیه‌ای دانشگاه آزاد اسلامی، واحد مشهد، ایران، نویسنده مسئول)

ahmadian@um.ac.ir

سمیرا عرفانیان (کارشناس ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران)

samira.erfanian894@gmail.com

تاریخ تصویب: ۱۳۹۴/۰۹/۱۳

تاریخ دریافت: ۱۳۹۳/۰۸/۹

چکیده

این تحقیق با بررسی متغیرهای مربوط به فعالیت‌های چندگانه مسجد در سطح محله در هشت محور کلی (نقش مسجد در غنی‌سازی اوقات فراغت، ایجاد فضای فرهنگی، ارائه کمک‌های مالی، برگزاری مراسم و جلسات مذهبی - فرهنگی، افزایش میزان مشارکت ساکنان محله، ارائه کمک‌های مشاوره‌ای، اولویت‌سنجی مسائل، مشکلات و نیازهای محله، ارتقای امنیت فردی و اجتماعی از طریق افزایش نظارت درونی و بیرونی) و همچنین، بررسی استقبال مردم محله از فعالیت‌ها، برنامه‌ها و بسترهای فراهم‌شده توسط مسجد، به تحلیل نقش مسجد به عنوان گسترده‌ترین شبکه فراگیر اجتماعی و نقش‌آفرینی آن در توسعه محله‌ای در مشهد مقدس می‌پردازد. برای دستیابی به اهداف مذکور به تکمیل پرسش‌نامه به حجم نمونه‌ای برابر با ۳۸۵ نفر از شهروندان و تعداد ۱۰ نفر از کارشناسان و متخصصان مرتبط با موضوع پرداخته شد. روش به کار رفته توصیفی - تحلیلی بوده و تکنیک پرسش‌نامه و مصاحبه، ابزار نیل به اهداف پیمایشی تحقیق بوده است. جهت تجزیه و تحلیل داده‌ها از نرم‌افزار SPSS استفاده شده است. به منظور توصیف داده‌ها شاخص‌های میانگین، میانه، انحراف استاندارد، فراوانی و درصد استفاده شده‌اند و در سطح استنباطی برای بررسی روابط از آزمون کی دو استفاده شده است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد، مساجد در محورهای مورد بررسی برنامه‌های مؤثری در جهت توسعه محله‌ای دارند. در بخش پایانی این تحقیق، پیشنهادها و راه‌کارهایی در همین ارتباط، ارائه شده است.

کلیدواژه‌ها: مشهد، مسجد، توسعه محله‌ای، برنامه‌ریزی شهری، مشارکت.

۱. مقدمه

۱.۱. طرح مسأله

در جامعه اسلامی برای بسترسازی اندیشه مهندسی اجتماعی خردنگر و مشارکت مدنی، نهادهایی وجود دارد که سابقه هزار و چهار صد ساله دارد. مروری بر نقش و اهمیت مسجد در اسلام و همچنین نقش و کارکردهای آن در طول تاریخ حیات مدنی مسلمانان نشان می‌دهد که مساجد در اسلام و در جوامع مسلمان همان نقشی را ایفا کرده‌اند که امروزه از یک سازمان غیرانتفاعی در غرب انتظار می‌رود (عابدی جعفری، ۱۳۸۵: ۳۲ و ۳۱).

طبق جدیدترین آمار ارائه شده از سوی سازمان تبلیغات اسلامی و ستاد اقامه نماز، در حال حاضر ۷۲ هزار مسجد در کشور وجود دارد؛ یعنی تقریباً برای هر ۱۰۴۰ نفر یک مسجد، به این ترتیب بزرگ‌ترین و گسترده‌ترین پایگاه اجتماعی، فرهنگی و تبلیغی در سطح کشور است. (موظف رستمی، ۱۳۸۴: ۲۷۴). با این حال، طبق یافته‌های طرح آمارگیری جامع فرهنگی کشور (۱۳۸۲)، استان خراسان در مقایسه با سایر استان‌ها دارای بیشترین تعداد مساجد (۱۳٪) و بیشترین تعداد مسجد جامع (۱۷٪) است (طرح آمارگیری جامع فرهنگی، ۱۳۸۲: ۳۵).

رشد فزاینده ابعاد شهرنشینی در طی چند دهه اخیر شهر و شهرسازی معاصر را با چالش‌های نوینی مواجه کرده است (حاجی پور، ۱۳۸۵: ۳۸) و برنامه‌ریزان را وادار ساخته تا روش‌های پیشین مدیریت شهری را رها کنند و با افکار نو و روش‌های جدید به مقابله با این مسائل بپردازند (فنی و صارمی، ۱۳۸۷: ۹۲). این روش‌های جدید بر اجتماعات محلی تأکید دارد و می‌توان آن را بخش ناگسستنی تمرکززدایی در سال‌های اخیر دانست (همان، ۹۳).

به این منظور، جنبش توسعه محله‌ای، مدیریت شهری را از خردترین واحد؛ یعنی محله هدف قرار داده است

(حاجی پور، ۱۳۸۵). توسعه محله‌ای به جهت این که در پایین‌ترین سطح فضایی، امکان شناخت بیشتر از جامعه (نیازها و توانایی‌ها) را به وجود می‌آورد و انسجام اجتماعی را ترغیب می‌کند (تقوایی و معروفی، ۱۳۸۵: ۱).

توسعه محلی و یافتن راه‌کارهای دموکراتیک، در کشورهای در حال توسعه‌ای چون ایران، در ابتدای مسیر است (فنی و صارمی، ۱۳۸۷: ۹۳). در این میان، کشورهای توسعه‌یافته برای دستیابی به توسعه محله‌ای اقدام به ایجاد و تجهیز مراکزی تحت عنوان اجتماع محله‌ای^۱ کرده‌اند (تقوایی و معروفی، ۱۳۸۵). از آنجا که فعالیت سازمان‌های مردم‌نهاد، مکمل خدمات دولت است، این فعالیت‌ها به عنوان قدرتی جدید در به‌وجودآوردن پیوندهای متناسب با جامعه دموکراتیک جایگاه والایی دارد (طهماسبی فر، ۱۳۸۶: ۲۶).

بازشناسی نقش و کارکردهای متنوع و مؤثر این اماکن مقدس، سرمنشأ و منبعی بسیار غنی برای تبیین الگوی توسعه شهری و محله‌ای در جوامع اسلامی است (بی‌آزار شیرازی، ۱۳۸۴: ۱).

شهر مشهد به عنوان پایتخت معنوی ایران و دومین کلان‌شهر کشور، بر اساس آمار سال ۱۳۸۶ دارای ۱۳۲۸ مسجد است (سال‌نامه آماری - جمعیتی مشهد، ۱۳۸۶: ۱۳۵). با توجه به تقسیم جدید مشهد به ۱۵۶ محله که در یکی دو سال اخیر از سوی شهرداری مشهد (معاونت برنامه‌ریزی امور مناطق) در راستای طرح محله محوری به منظور تحقق مدیریت محله مبنا صورت گرفته است، از میان مساجد موجود در شهر، ۱۵۶ مسجد به عنوان مساجد محوری محله‌های شهر مشهد انتخاب شده‌اند. مساجد مذکور ضمن ارائه کارکردهایی که مساجد به صورت کلی در طول تاریخ داشته‌اند، برنامه‌ها و طرح‌های مدیریت محله

۱. Center Community

مورد بررسی قرار داده است (موسوی، ۱۳۸۸ به نقل از مامفورد، ۱۳۸۷: ۱۰۳).

• جانستون (۱۹۷۹) جغرافیدان بزرگ معاصر در کتاب خود با عنوان *الگوهای سکونت‌گاه‌های شهری* پس از بررسی معضلات شهرنشینی، نظام فضایی محله‌های شهری را بر اساس مقیاس جغرافیایی، جمعیت و شبکه اجتماعی آنها مورد بررسی قرار می‌دهد (یعقوب موسوی به نقل از جانستون، ۱۳۸۷: ۱۰۴).

• یکی از نوشته‌های دهه ۱۹۹۰، کتابی با عنوان *خلافت حکومت جدید* است که موضوع واگذاری قدرت و حق تصمیم‌گیری و مدیریت شهری به نهادهای مردمی در فرانسه را مطرح کرده است (سعیدی، ۱۳۸۶: ۲۰).

• کویش (۱۹۹۵) در کتابی تحت عنوان *روش‌های جدید برای ارزیابی ابتکارات اجتماعات محلی* بر همیاری میان مؤلفه‌های منابع محلی در فرآیند شکل‌گیری اجتماعات محلی تأکید دارند. آنها در صورت‌برداری از دارایی‌های محله کرنشا^۱ در لس آنجلس، استعدادهای و ذخایر پنهان اجتماع محلی را لیست کرده‌اند (عارفی، ۱۳۸۰: ۲۷).

• در سال ۱۳۸۳ نیز همایشی با عنوان «توسعه محله‌های چشم‌انداز توسعه پایدار شهر تهران» برگزار شد که یکی از محورهای عمده این همایش، مساجد و محله‌ها است.

• در سال ۱۳۸۶ همایشی با عنوان «همایش محله‌های تهران، چالش‌ها و راه‌بردها» با محوریت محله، رویکرد محله محوری و مدیریت شهری محله‌ای برگزار شد.

• طرح آمارگیری جامع فرهنگی کشور، فضاهای فرهنگی ایران، اماکن مذهبی (۱۳۸۲) که از مجموع طرح‌های ملی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی است به ارائه اطلاعات آماری مساجد کل کشور به تفکیک استان‌ها پرداخته است.

محور که از سوی مدیریت شهری تهیه می‌شود، با مشارکت مردم محلی و کادر مدیریتی مسجد (امام جماعت و هیأت امنای مسجد) اجرا و پی‌گیری می‌کنند.

با توجه به موارد یادشده، مهم‌ترین سؤالات تحقیق را می‌توان به صورت زیر بیان کرد:

۱. مساجد چه نقشی در جهت توسعه محله‌ای بر عهده دارند؟

۲. ساکنان محله‌ها تا چه حد از فعالیت‌ها و برنامه‌های مساجد استقبال می‌کنند؟

۱.۲. پیشینه تحقیق و مبانی نظری

توسعه محله‌ای ایده‌ای جدید نیست، تاریخ این ایده به اولین تلاش‌های مردمی که برای افزایش موجودی‌هایشان با هم کار می‌کردند، برمی‌گردد (Mc Crindle, 1998: 228). تحولات فکری و معرفتی در برنامه‌ریزی از طرفی و دگرگونی و تحولات اجتماعی از سوی دیگر باعث شده‌اند هرازچندگاه توسعه اجتماع محلی تبدیل به بحث روز شود (عسگری، ۱۳۸۳: ۷۰). برای مثال، این مبحث در اواخر دهه ۸۰ میلادی به عنوان زیرمجموعه‌ای از مفهوم توسعه پایدار در قالب «توسعه پایدار محله‌ای» مطرح می‌شود و با وقفه‌ای کوتاه در همین دهه و با توجه به نگرش ویژه به یاخته‌های کوچک کارکردی شهر در قالب اجتماعات محله‌ای به عنوان مفهوم جدیدتری مورد توجه قرار می‌گیرد (عسگری، ۱۳۸۳: ۶۷). این مفهوم در دهه ۹۰ و سال‌های اخیر تبدیل به یک مبحث اساسی در توسعه شد و دانشمندان و مجریان، هرکدام متناسب با نوع فعالیتی که انجام می‌دهند، در چارچوب این مفاهیم دیدگاه‌های خود را ارائه کرده و یا اقدامات خود را انجام داده‌اند (موسوی، ۱۳۸۵: ۲۶).

• هورتن لوکی (۱۹۵۴) از لحاظ علمی، اولین تلاش‌ها را برای شناخت محله‌های شهری انجام داده است. وی موضوع محله را با عنوان سازمان اجتماعی و روند اجتماعی شدن و اجتماع چهره‌به‌چهره بر اساس بنیاد خانواده

سال ۱۳۸۵ در مقطع کارشناسی در دانشگاه آزاد اسلامی مشهد انجام شده است.

• هفتادوسومین جلسه هم‌اندیشی دفتر مطالعات فرهنگی و اجتماعی شهرداری مشهد با عنوان «نقش مساجد در مدیریت توسعه محله‌ای» ارائه شده توسط خانم خاوری با حضور پژوهشگران اجتماعی و مسئولان شهرداری در سال ۱۳۸۹ برگزار شده است.

مفهوم‌شناسی توسعه محله‌ای^۱

سازمان‌های بین‌المللی بیان کرده‌اند که توسعه محله‌ای شامل دو عنصر اساسی است: یکی مشارکت خود مردم در تلاش برای بهبود استانداردهای زندگی‌شان و تهیه فن و تکنیک و دیگری ارائه خدماتی که ابتکار عمل و کمک به خود (بدون استفاده از منابع خارجی) را در آنها تقویت و تشویق می‌کند. یک ویژگی مهم توسعه محله‌ای توانمندسازی یا کمک‌کردن به مردم برای کنترل زندگی خودشان، توسط خودشان است که به مراتب از حکومت-سالاری که به سیستم کمک و وابستگی منجر می‌شود، بهتر است (Mc Crindle, 1998: 228-229). برخی معتقدند «توسعه محله‌ای» عبارت است از پاسخ‌گویی به نیازهای روزمره ساکنان یک محله شهر با حداکثر اتکا به منابع، توان، ارزش‌ها و مشارکت درونی ساکنان آن محله (موسوی، ۱۳۸۵: ۱۷). برخی دیگر «توسعه محله‌ای» را فرآیندی می‌دانند که ابزار و سرمایه‌های گوناگون مانند سرمایه فیزیکی، سرمایه انسانی و فکری، سرمایه اجتماعی، سرمایه مالی غیره را که باعث بهبود کیفیت زندگی ساکنان محله می‌شود، فراهم می‌کند (موسوی، ۱۳۸۸ به نقل از Ronald, 2000).

بنابر تعاریف مختلف، توسعه محله‌ای درصدد است تا با دستیابی به اهداف توسعه در مقیاس اجتماعات محلی،

• «راهنمای معماری مساجد» عنوان طرحی است که به کارفرمایی وزارت مسکن و شهرسازی توسط دکتر زرگر انجام شده است و چکیده آن به صورت کتاب در سال ۱۳۸۶ منتشر شده است. در این کتاب به مواردی از قبیل کارکردهای مسجد، اجزا و عناصر مسجد، گونه‌شناسی مساجد، معماری مساجد و غیره پرداخته شده است.

• دفتر مطالعات و پژوهش‌های مرکز رسیدگی به امور مساجد (۱۳۸۵)، مجموعه‌ای به نام «فرهنگ مسجد» تدوین کرده است. این مجموعه شامل مهم‌ترین مصطلحات و کلیدواژه‌ها در باب مسجد است.

• پژوهشی به عنوان «شناسایی مساجد شهر مسجد» به کارفرمایی مرکز رسیدگی به امور مساجد توسط جهاد دانشگاهی مشهد در سال ۱۳۸۳ انجام شده است. ماحصل این پژوهش، تهیه یک نرم‌افزار کامپیوتری است؛ در این نرم‌افزار ویژگی‌ها و اطلاعات مساجد شهر مشهد موجود است.

• «مسجد و نقش عبادی، فرهنگی، سیاسی و اجتماعی آن در اجتماع از دیدگاه قرآن و احادیث» عنوان رساله آقای حسین موسوی است که تحصیلات خود را در مقطع کارشناسی در سال ۱۳۷۸ در مرکز آموزش عالی فرهنگیان ثامن الحجج (ع) مشهد به پایان رسانده است.

• «تحلیل توزیع فضایی مساجد در شهر مشهد» عنوان مقاله‌ای است که توسط عزت‌الله مافی (۱۳۷۹) نگاشته شده است و به مطالعه تطبیقی توزیع فضایی مسجد در سطح مناطق مبادرت شده است.

• «تحلیل توزیع فضایی مساجد شهر مشهد» عنوان رساله آقای مسعود چناری است که تحصیلات خود را در مقطع کارشناسی ارشد در سال ۱۳۸۹ در دانشگاه فردوسی مشهد به پایان رسانده است.

• رساله‌ای با عنوان «جایگاه مساجد در هویت‌بخشی به مرکز محله‌های شهری» توسط خانم سارا میرحیدری در

۱. Development Community

نتایج توسعه را به صورت ملموس و قابل ارزیابی درآورد. امروزه ناکامی در دستیابی به اهداف توسعه در سطوح کلان، زمینه را برای تحقق مفاهیم مطرح در این رویکرد، در مقیاس‌های کوچک و خرد فراهم کرده است (گلی، ۱۳۸۸: ۵۸).

مفهوم‌شناسی اجتماع محله‌ای (کامیونیتی)^۱

کامیونیتی از مفهوم *Communité* فرانسه قدیم یا فرانسه رایج در قبل از قرن ۱۴ میلادی مشتق شده است که به لهجه رومانس مشهور بود و عمدتاً بخش شمالی فرانسه کنونی، بخش‌هایی از بلژیک کنونی و سوئیس به آن سخن می‌گفتند. خود کلمه فرانسه قدیم از واژه *Communitas* لاتین مشتق شده است که ترکیب دو جزو *Cum* به معنای باهم‌بودن و *Munus*، به معنای هدیه یا جایزه است. نکته مهم برای بحث حاضر در یکی از ویژگی‌های مهم کامیونیتی مستتر است. از خود باید پرسید چرا باهم‌بودن، خودبه‌خود، نوعی هدیه و جایزه است؟ برجسته‌ترین دلیل وحدت و انسجام درونی کامیونیتی است که از باهم‌بودن و عضو کامیونیتی بودن نشأت می‌گیرد و عضو کامیونیتی بودن خود متضمن تلاشی دسته‌جمعی برای خیر عمومی است که با نوعی آگاهی مشترک همراه است (پیران، ۱۳۸۹: ۸۹).

مفهوم اجتماع محلی که برگردان فارسی واژه کامیونیتی است، از جمله مفاهیم مورد مناقشه است. آنچنان که یکی از پژوهشگران در متن‌های گوناگون ۹۴ تعریف برای آن یافته است (برک‌پور، ۱۳۷۸: ۳۸). می‌توان اجتماع را گروهی از افراد دانست که دارای تعهدات، الزامات و علائق مشترک هستند و در محدوده جغرافیایی معینی سکونت دارند (عبداللهی، صرافی و توکلی‌نیا، ۱۳۸۹: ۹۸).

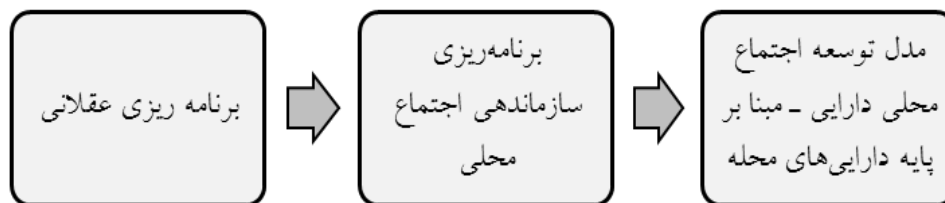
نباید فراموش کرد که مفهوم اجتماع محلی با مفهوم واحد همسایگی^۲ اصولاً فرق دارد، واحد همسایگی اگرچه در نیمه اول قرن بیستم، کاربرد وسیعی در شهرسازی جهان یافت؛ ولی به دلیل تأکید یک سو بر ابعاد کالبدی و هندسی آن، در عمل به یک ساختار کالبدی خشک و بی‌روح بدل شد. در نتیجه، امروزه بیشتر شهرسازان به جای آن به سمت مفهوم «جامعه محلی» یا «باهمستان» روی آورده‌اند که انطباق بیشتری با شرایط و ابعاد متنوع و پیچیده زندگی شهری دارد (مهدیزاده و پیرزاده نهوجی، ۱۳۸۵: ۳۱۳).

مدل‌های برنامه‌ریزی توسعه محله‌ای

سه مدل برنامه‌ریزی توسعه محله‌ای وجود دارد که عبارت‌اند از: الف) برنامه‌ریزی عقلانی ب) برنامه‌ریزی سازمان‌دهی اجتماع محلی ج) مدل توسعه اجتماع محلی دارای - مبنا بر پایه دارایی‌های محله از هر نوع. مدل برنامه‌ریزی عقلانی قدیمی‌ترین مدل برنامه‌ریزی محله‌ای است (پیران، ۱۳۸۹: ۱۰۰) و به جرعه اولیه توسعه محله‌ای دست می‌زند. عموماً مخالف انتقال قدرت به سازمان‌های اجتماع محلی است و معتقد به تمرکز قدرت و تصمیم‌گیری است (همان: ۹۹). برنامه‌ریزی بر پایه سازمان-دهی کامیونیتی یا اجتماع محلی تمامی فرآیند برنامه‌ریزی محله‌ای را به درون محله محدود می‌سازد و آرزومند آوردن منابع بیرونی به درون محله و سرمایه‌گذاری آن منابع برای حل مشکلات محله است. توسعه محله‌های بر پایه مدل دارای محور، بر بسیج منابع درونی محله و توانمندسازی مقتدرسازی محله تأکید می‌کند (پیران، ۱۳۸۹: ۹۹ و ۹۸).

شکل (۱) روند تکامل مدل‌های برنامه‌ریزی محله‌ای نشان

داده شده است.

شکل ۱- طیف تکاملی مدل‌های برنامه‌ریزی محله‌ای

مأخذ: پیران، ۱۳۸۹: ۹۹-۹۸ با تغییرات توسط نگارنده

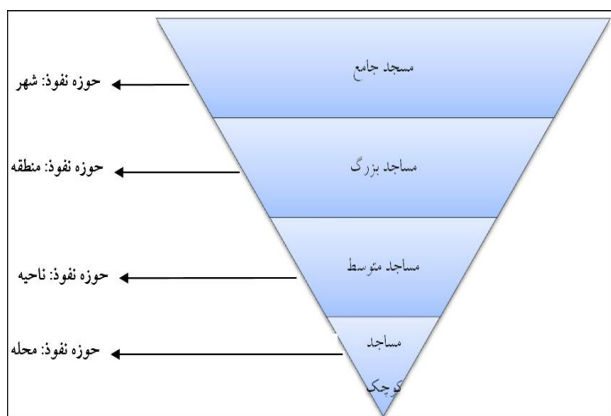
مفهوم لغوی و اصطلاحی مسجد

«مسجد» در اصل، اسم مکان از فعل «سَجَدَ یَسْجُدُ»^۱ است و به کسر جیم خوانده می‌شود (دفتر مطالعات پژوهش‌های مرکز رسیدگی به امور مساجد، ۱۳۸۵: ۲۴۱). در اصطلاح عرفی خاص مسلمانان، مسجد به معنی عبادت‌گاهی با مکان، بنا و ساختمان مشخص و معینی است که جهت عبادت خدا و انجام مراسم خاص مذهبی اختصاص می‌یابد. پس مسجد اسم عرفی خاص مسلمانان، قرآن و گفتار و رفتار پیغمبر و ائمه علیهم‌السلام است (رزاقی، ۱۳۶۲: ۱۵). در اصطلاح شرعی، مسجد مکانی که برای همه مسلمانان نماز گزار وقف شده باشد، بر این اساس، سه ویژگی اصلی مسجد از این قرار است:

(۱) موقوفه‌بودن و در تملک فرد خاصی نبودن (۲) ویژه عده خاصی نبودن و برای همه مسلمانان بودن (۳) برای خواندن نماز استفاده کردن (الویری، ۱۳۸۵: ۸۹-۸۸).

در تعریف سازمان اوقاف و امور خیریه در طرح آمارگیری اماکن ارائه‌دهنده خدمات دینی- مذهبی فعال ۱۳۸۲، «مسجد محلی است که برای اقامه نماز و نیایش مسلمانان بنا شده و برای آن صیغه وقف خوانده شده است و دارای احکام خاص فقهی بوده و برابر سنت نبوی و

شعائر دینی، فعالیت‌های فرهنگی و اجتماعی در آن انجام می‌پذیرد».

شکل ۲- جایگاه مسجد در سلسله مراتب خدمات شهری

مأخذ: رضویان، ۱۳۸۶: ۱۶۰، با تغییرات توسط نگارنده

کاربرد و نقش مساجد در توسعه محله‌ای

کوبیش در فرآیند شکل‌گیری اجتماعات محلی، بر همیاری میان مؤلفه‌های منابع محلی تأکید دارند (عارفی، ۱۳۸۰: ۲۷) توسعه محله‌ای بر پایه این مدل (دارایی‌محور) قبل از هر چیز و مقدم بر همه چیز، بر ظرفیت‌ها و توانمندی‌های ساکنان محله، ساکنان کسب و کار در محله و گروه‌های مختلف حاضر در محله تأکید می‌کند و این توانمندی‌ها و ظرفیت‌ها را دارایی محله می‌خواند (پیران، ۱۳۸۹: ۱۰۳). به طور کلی، این مدل سه ویژگی دارد: ۱. بر ظرفیت‌سازی تأکید دارد و فرآیندگر است ۲. همچنین به دلیل بسیج همه دارایی‌های اجتماعی و

۱. برخی بر این باورند که واژه مسجد، عربی‌شده واژه آرامی «مزگت» است (الویری، ۱۳۸۵: ۸۸).

به عنوان نماینده مناطق توسعه‌یافته، منطقه ده به عنوان نماینده مناطق متوسط و منطقه شش به عنوان نماینده مناطق محروم است. سپس از هر منطقه نیز سه محله انتخاب شد به نحوی که به لحاظ فضایی تمامی فضای منطقه را پوشش دهد. برای به دست آوردن تعداد نمونه‌ها با توجه به مشخص بودن حجم جامعه آماری (جمعیت شهر مشهد)، از فرمول کوکران^۱ استفاده شد و سپس بر اساس توزیع نسبی جمعیت در هر یک از مناطق، از تعداد نمونه مورد نظر (۳۸۵ نمونه) ۱۱۳ پرسش‌نامه به منطقه یک، ۱۴۲ پرسش‌نامه به منطقه ده، ۱۳۰ پرسش‌نامه به منطقه شش اختصاص داده شد. در نهایت، نمونه‌ها به صورت تصادفی در بین نمازگزاران مساجد محله‌های انتخابی مورد نظر توزیع شد.

همچنین، در حوزه عمومی و رسمی نیز تعداد ۱۰ نفر از کارشناسان و مدیران سازمان تبلیغات اسلامی، معاونت فرهنگی - اجتماعی شهرداری، دفتر تبلیغات اسلامی، اساتید دانشگاه و انجمن فعالان مساجد خراسان رضوی به عنوان نمونه جهت مصاحبه انتخاب شدند و نظرات آنها در انجام این تحقیق مورد استفاده قرار گرفت.

فرضیه‌های تحقیق

۱. به نظر می‌رسد مساجد برنامه‌های مؤثری در جهت توسعه محله‌ای دارند.
۲. به نظر می‌رسد اهالی محله از برنامه‌ها و فعالیت‌های مسجد محله استقبال می‌کنند.

۳. یافته‌های تحقیق

در ادامه به برخی از مهم‌ترین یافته‌های تحقیق پرداخته می‌شود.

کالبدی اجتماع محلی، جامع‌نگر است ۳. بالاخره اهمیت ابزاری دارد؛ زیرا به سرمایه اجتماعی و کالبدی به عنوان ابزاری برای سایر اهداف می‌نگرد و به دلیل اینکه بر طبق این رویکرد، نیازهای اجتماع محلی به خودی خود، هدف قلمداد می‌شوند، اهمیت «درونی» (ماهوی) دارد (عارفی، ۱۳۸۰: ۳۲).

با توجه به مطالب فوق، درک نقش مساجد در فرآیند توسعه محله‌ای ممکن می‌شود؛ چراکه «عنصر دین و تجلی‌گاه آن که همانا مسجد است، از مهم‌ترین سرمایه‌های اجتماعی محسوب می‌شود که همواره نقش تعیین‌کننده‌ای در توسعه جوامع، به‌ویژه جوامع محله‌ای برخوردار است و سازمان مسجد به عنوان عنصر غیرقابل حذف شهرهای اسلامی کارکردهای متنوعی را دارا بوده است (هشام جعیت، ۱۳۷۲: ۳۹).

۲. روش‌شناسی تحقیق

در این تحقیق روش مطالعه، توصیفی - تحلیلی است که با جمع‌آوری اطلاعات مورد نیاز از دو شیوه کتاب - خانه‌ای و مطالعات میدانی انجام شده است. روش جمع‌آوری داده‌ها بر اساس روش اسنادی و مراجعه به کتب، نشریات و سایت‌های علمی مرتبط و یادداشت - برداری و فیش‌برداری و گردآوری اطلاعات، طبقه‌بندی و تلخیص مطالب است. در بخش اصلی تحقیق از روش پیمایش استفاده شده است که در این مرحله، تکنیک مشاهده، مصاحبه و پرسش‌نامه مد نظر قرار گرفته است. برای انتخاب آزمودنی‌های مورد بررسی در این پژوهش با توجه به تقسیمات کالبدی مشهد، از روش نمونه‌گیری خوشه‌ای استفاده شده است. ابتدا از بین مناطق سیزده‌گانه شهرداری مشهد، سه منطقه را از طریق رتبه‌بندی مناطق بر حسب شاخص‌های اجتماعی - اقتصادی (منطقه محروم، متوسط و توسعه‌یافته)، انتخاب کرده که شامل منطقه یک

۱. نقش مساجد در غنی‌سازی اوقات فراغت

جدول ۱- تعداد و درصد برنامه‌های انجام‌شده در زمینه غنی-

سازی اوقات فراغت در مساجد

برنامه‌های انجام- شده در مساجد	فراوانی	درصد	درصد معتبر	درصد تجمعی
کلاس‌های آموزشی	۳۴۲	۳۳/۱	۳۳/۱	۳۳/۱
اردوهای زیارتی- سیاحتی	۲۲۶	۲۱/۹	۲۱/۹	۵۴/۹
فعالیت‌های ورزشی و فکری	۲۲۹	۲۲/۱	۲۲/۱	۷۷/۱
راهپیمایی‌های خانوادگی	۱۱۶	۱۱/۲	۱۱/۲	۸۸/۳
سایر موارد	۱۲۱	۱۱/۷	۱۱/۷	۱۰۰
مجموع کل	۱۰۳۴	۱۰۰	۱۰۰	

براساس جدول (۱) بیشتر برنامه‌های انجام‌شده با ۳۳/۱ درصد کلاس‌های آموزشی است.

نحوه توزیع اهالی از نظر میزان شرکت در برنامه‌های غنی-

سازی اوقات فراغت مساجد

در این قسمت تعداد و درصد اهالی از نظر میزان شرکت در برنامه‌های غنی‌سازی اوقات فراغت مساجد بررسی می‌شود.

جدول ۲- تعداد و درصد اهالی از نظر میزان شرکت در

برنامه‌های غنی‌سازی اوقات فراغت مساجد

میزان شرکت در برنامه‌ها	فراوانی	درصد	درصد معتبر	درصد تجمعی
هیچ	۳۴	۸/۸	۹/۱	۹/۱
کم	۹۵	۲۴/۷	۲۵/۵	۳۴/۷
متوسط	۱۴۲	۳۶/۹	۳۸/۲	۷۲/۸
زیاد	۶۹	۱۷/۹	۱۸/۵	۹۱/۴
خیلی زیاد	۳۲	۸/۳	۸/۶	۱۰۰
مجموع	۳۷۲	۹۶/۶	۱۰۰	
بی‌پاسخ	۱۳	۳/۴		
مجموع کل	۳۸۵	۱۰۰		

براساس جدول (۲)، بیشتر اهالی با ۳۸/۲ درصد در حد متوسط در برنامه‌های غنی‌سازی اوقات فراغت مساجد شرکت کرده‌اند.

نحوه توزیع علت عدم استقبال از برنامه‌های غنی‌سازی اوقات

فراغت مساجد

در این قسمت تعداد و درصد علت عدم استقبال از برنامه‌های غنی‌سازی اوقات فراغت مساجد بررسی می‌شود.

جدول ۳- تعداد و درصد علت عدم استقبال از برنامه‌های

غنی‌سازی اوقات فراغت مساجد

علت عدم استقبال از برنامه‌ها	فراوانی	درصد	درصد معتبر	درصد تجمعی
متناسب نبودن برنامه‌ها با نیازها	۱۱۰	۲۲/۳	۲۲/۳	۲۲/۳
یک‌نواختی و جالب- نبودن برنامه‌ها	۱۱۰	۲۲/۳	۲۲/۳	۴۴/۵
فاصله زیاد مسجد از محل سکونت	۵۴	۱۰/۹	۱۰/۹	۵۵/۵
عدم حضور مربیان مجرب	۷۳	۱۴/۸	۱۴/۸	۷۰/۲
عدم اطلاع‌رسانی در مورد برنامه‌ها	۸۱	۱۶/۴	۱۶/۴	۸۶/۶
سایر موارد	۶۶	۱۳/۴	۱۳/۴	۱۰۰
مجموع	۴۹۴	۱۰۰	۱۰۰	

براساس جدول (۳) مهم‌ترین علل عدم استقبال، متناسب نبودن برنامه‌ها با نیازها با ۲۲/۳ درصد و یک‌نواختی و جالب نبودن برنامه‌ها با ۲۲/۳ درصد است.

۲. نقش مساجد در ایجاد فضای فرهنگی (کتاب‌خانه)

جدول ۴- تعداد و درصد مساجد از نظر وجود کتاب‌خانه

وضعیت وجود کتاب‌خانه	فراوانی	درصد	درصد معتبر	درصد تجمعی
دارا	۷	۷۷/۸	۷۷/۸	۷۷/۸
فاقد	۲	۲۲/۲	۲۲/۲	۱۰۰
مجموع کل	۹	۱۰۰	۱۰۰	

براساس جدول (۴)، بیشتر مساجد با ۷۷/۷۷ درصد دارای کتاب‌خانه و ۲۲/۲ فاقد آن هستند.

بر اساس جدول (۷)، بیشتر اهالی با ۹۵/۳ درصد در جمع‌آوری کمک‌های مالی برای نیازمندان شرکت می‌کنند و ۴/۷ درصد شرکت نمی‌کنند. جدول (۸) نحوه توزیع اهالی از نظر تأثیر برنامه‌های حمایتی مساجد در رفع گرفتاری‌های مالی نیازمندان را نشان می‌دهد.

جدول ۸- تعداد و درصد اهالی از نظر تأثیر برنامه‌های

حمایتی مساجد در رفع گرفتاری‌های مالی

تأثیر برنامه‌های حمایتی	فراوانی	درصد	درصد معتبر	درصد تجمعی
هیچ	۴	۱	۱	۱
کم	۴۹	۱۲/۷	۱۲/۷	۱۳/۸
متوسط	۹۸	۲۵/۵	۲۵/۵	۳۹/۲
زیاد	۱۲۱	۳۱/۴	۳۱/۴	۷۰/۶
خیلی زیاد	۱۱۳	۲۹/۴	۲۹/۴	۱۰۰
مجموع	۳۸۵	۱۰۰	۱۰۰	
بی‌پاسخ	۴	۱	۱	۱
مجموع کل	۴۹	۱۲/۷	۱۲/۷	۱۳/۸

بر اساس جدول (۸)، بیشتر اهالی با ۳۱/۴ درصد تأثیر برنامه‌های حمایتی مساجد را در رفع گرفتاری‌های مالی نیازمندان در حد زیاد می‌دانند.

ب) صندوق قرض‌الحسنه

جدول ۹- تعداد و درصد مساجد از نظر صندوق قرض‌الحسنه

صندوق قرض‌الحسنه	فراوانی	درصد	درصد معتبر	درصد تجمعی
دارا	۵	۵۵/۵۶	۵۵/۵۶	۵۵/۵۶
فاقد	۴	۴۴/۴۴	۴۴/۴۴	۱۰۰
مجموع کل	۹	۱۰۰	۱۰۰	

بر اساس جدول (۹)، بیشتر مساجد با ۵۵/۵۶ درصد دارای صندوق قرض‌الحسنه و ۴۴/۴۴ درصد فاقد آن هستند.

نحوه توزیع اهالی از نظر تأثیر صندوق قرض‌الحسنه در رفع مشکلات مالی: در این قسمت تعداد و درصد اهالی از نظر تأثیر صندوق قرض‌الحسنه در رفع مشکلات مالی بررسی می‌شود.

جدول ۵- تعداد و درصد اهالی از نظر میزان استفاده از کتاب‌خانه

میزان استفاده از کتاب‌خانه	فراوانی	درصد	درصد معتبر	درصد تجمعی
هیچ	۸۱	۲۱	۲۷/۸	۲۷/۸
کم	۸۵	۲۲/۱	۲۹/۲	۵۷
متوسط	۶۴	۱۶/۶	۲۲	۷۹
زیاد	۴۱	۱۰/۶	۱۴/۱	۹۳/۱
خیلی زیاد	۲۰	۵/۲	۶/۹	۱۰۰
مجموع	۲۹۱	۷۵/۶	۱۰۰	
بی‌پاسخ	۹۴	۲۴/۴		
مجموع کل	۳۸۵	۱۰۰		

بر اساس جدول (۵)، بیشتر اهالی با ۲۹/۲ درصد به میزان کم از کتاب‌خانه استفاده می‌کنند. در جدول (۶) تعداد و درصد علت عدم استقبال از کتاب‌خانه مساجد بررسی می‌شود.

جدول ۶- تعداد و درصد علت عدم استقبال

از کتاب‌خانه مساجد

علت عدم استقبال از کتاب‌خانه	فراوانی	درصد	درصد تجمعی
وجود کتاب‌های قدیمی و نامتناسب با گروه‌های سن	۱۱۵	۲۶/۷	۲۶/۷
عدم تجهیز کتاب‌خانه به رایانه، نرم‌افزار و اینترنت	۴۹	۱۱/۴	۳۸/۱
فاصله زیاد کتاب‌خانه از محل سکونت	۶۶	۱۵/۳	۵۳/۵
مناسب نبودن ساعات جواب‌گویی	۳۵	۸/۱	۶۱/۶
عدم تأمین آسایش و راحتی	۷۶	۱۷/۷	۷۹/۳
سایر موارد	۸۹	۲۰/۷	۱۰۰
مجموع	۴۳۰	۱۰۰	

بر اساس جدول (۶)، بیشترین علت عدم استفاده از کتاب‌خانه با ۲۶/۷ درصد وجود کتاب‌های قدیمی و نامتناسب با گروه‌های سنی است.

۳.۳. نقش مساجد در ارائه کمک‌های مالی

جدول ۷- تعداد و درصد اهالی از نظر شرکت در جمع‌آوری

کمک‌های مالی برای نیازمندان

بله	فراوانی	درصد	درصد تجمعی
بله	۳۶۷	۹۵/۳	۹۵/۳
خیر	۱۸	۴/۷	۱۰۰
مجموع	۳۸۵	۱۰۰	

جدول ۱۰- تعداد و درصد اهالی از نظر تأثیر صندوق قرض-

الحسنه در رفع مشکلات مالی

تأثیر صندوق‌ها بر رفع مشکلات مالی	فراوانی	درصد	درصد معتبر	درصد تجمعی
هیچ	۶	۱/۶	۱/۶	۱/۶
کم	۳۸	۹/۹	۱۰	۱۱/۶
متوسط	۸۷	۲۲/۶	۲۲/۹	۳۴/۵
زیاد	۹۴	۲۴/۴	۲۴/۷	۵۹/۲
خیلی زیاد	۱۵۵	۴۰/۳	۴۰/۸	۱۰۰
مجموع	۳۸۰	۹۸/۷	۱۰۰	
بی پاسخ	۵	۱/۳		
مجموع کل	۳۸۵	۱۰۰		

بر اساس جدول (۱۰)، بیشتر اهالی با ۴۰/۸ درصد تأثیر صندوق‌های قرض‌الحسنه را در رفع مشکلات مالی خیلی زیاد می‌دانند.

نقش مساجد در برگزاری مراسم و جلسات مذهبی - فرهنگی

در این قسمت تعداد و درصد اهالی از نظر میزان شرکت در مراسم و جلسات مذهبی- فرهنگی بررسی می‌شود.

جدول ۱۱- تعداد و درصد اهالی از نظر میزان شرکت در

برنامه‌های مذهبی و فرهنگی

شرکت در برنامه‌های مذهبی	فراوانی	درصد	درصد معتبر	درصد تجمعی
هیچ	۲	۰/۵	۰/۵	۰/۵
کم	۲۹	۷/۵	۷/۶	۸/۱
متوسط	۱۱۰	۲۸/۶	۲۸/۶	۳۶/۷
زیاد	۱۲۳	۳۱/۹	۳۲	۶۸/۸
خیلی زیاد	۱۲۰	۳۱/۲	۳۱/۳	۱۰۰
مجموع	۳۸۴	۹۹/۷	۱۰۰	
بی پاسخ	۱	۰/۳		
مجموع کل	۳۸۵	۱۰۰		

بر اساس جدول (۱۱)، بیشتر اهالی با ۳۲ درصد در برنامه‌های مذهبی- فرهنگی به میزان زیاد شرکت می‌کنند. نحوه توزیع اهالی از نظر عدم استقبال از مراسم و جلسات مذهبی- فرهنگی: در این قسمت تعداد و درصد اهالی از نظر عدم استقبال از برنامه‌های مذهبی- فرهنگی بررسی می‌شود.

جدول ۱۲- تعداد و درصد اهالی از نظر عدم استقبال از

برنامه‌های مذهبی

عدم استقبال از برنامه‌های مذهبی	فراوانی	درصد	درصد تجمعی
نامناسب بودن فضای مسجد از نظر بهداشت	۴۲	۸/۲	۸/۲
فاصله زیاد مسجد با محل سکونت	۴۱	۸	۱۶/۳
شلوغی در نتیجه کوچک بودن مسجد	۱۰۷	۲۱	۳۷/۳
عدم حضور قاری، سخنران و مداح مجرب	۱۴۳	۲۸	۶۵/۳
عدم تامین آسایش و راحتی	۱۰۴	۲۰/۴	۸۵/۷
سایر موارد	۷۳	۱۴/۳	۱۰۰
مجموع کل	۵۱۰	۱۰۰	

بر اساس جدول (۱۲)، بیشتر اهالی با ۲۸ درصد علت عدم استقبال بیشتر از برنامه‌های مذهبی- فرهنگی را عدم حضور قاری، سخنران و مداح مجرب می‌دانند.

جدول ۱۳- تعداد و درصد اهالی از نظر میزان مشارکت در

پایگاه بسیج، کانون‌ها و غیره

میزان مشارکت در فعالیت‌ها	فراوانی	درصد	درصد معتبر	درصد تجمعی
هیچ	۴۸	۱۲/۵	۱۲/۵	۱۲/۵
کم	۸۸	۲۲/۹	۲۳	۳۵/۵
متوسط	۱۱۷	۳۰/۴	۳۰/۵	۶۶/۱
زیاد	۹۱	۲۳/۶	۲۳/۸	۸۹/۸
خیلی زیاد	۳۹	۱۰/۱	۱۰/۲	۱۰۰
مجموع	۳۸۳	۹۹/۵	۱۰۰	
بی پاسخ	۲	۰/۵		
مجموع کل	۳۸۵	۱۰۰		

بر اساس جدول (۱۳)، بیشتر اهالی با ۳۰/۵ درصد به میزان متوسط در فعالیت‌های مختلف مسجد شرکت می‌کنند. نحوه توزیع اهالی از نظر نوع مشارکت در فعالیت‌های مسجد: در این قسمت تعداد و درصد اهالی از نظر نوع مشارکت در فعالیت‌های مسجد بررسی می‌شود.

جدول ۱۴- تعداد و درصد اهالی از نظر نوع مشارکت در

فعالیت‌های مسجد

نوع مشارکت	فراوانی	درصد	درصد تجمعی
تدریس داوطلبانه در کلاس‌های آموزشی	۴۰	۸/۴	۸/۴
کانون‌های فرهنگی و هنری	۴۴	۹/۲	۱۷/۶
تهیه غذا در ایام خاص مثل ماه محرم و رمضان	۹۰	۱۸/۸	۳۶/۴
پایگاه بسیج	۱۳۲	۲۷/۶	۶۴
تنظیم ظواهر مسجد در مناسبت‌های خاص	۴۶	۹/۶	۷۳/۶
هیأت مذهبی	۱۲۶	۲۶/۴	۱۰۰
مجموع	۴۷۸	۱۰۰	

بر اساس جدول (۱۴)، بیشتر اهالی با ۲۷/۶ درصد در

پایگاه بسیج شرکت می‌کنند.

جدول ۱۵- تعداد و درصد اهالی از نظر کمک از هیأت امنا،

امام جماعت و غیره برای حل مشکلات

کمک گرفتن از هیأت امنا، امام جماعت و غیره	فراوانی	درصد	درصد تجمعی
بلی	۳۶۴	۹۴/۵	۹۴/۵
خیر	۲۱	۵/۵	۱۰۰
مجموع کل	۳۸۵	۱۰۰	

بر اساس جدول (۱۵)، بیشتر اهالی با ۹۴/۵ درصد از هیأت

امنا و امام جماعت و سایر نمازگزاران برجسته دینی برای حل مشکلات کمک می‌گیرند و ۵/۵ درصد کمک نمی‌گیرند.

در جدول (۱۶) تعداد و درصد اهالی از نظر میزان

کمک گرفتن از هیأت امنا، امام جماعت و غیره برای حل مشکلات بررسی می‌شود.

جدول ۱۶- تعداد و درصد اهالی از نظر میزان کمک از هیأت

امنا، امام جماعت و غیره برای حل مشکلات

میزان کمک گرفتن از هیأت امنا، امام جماعت و غیره	فراوانی	درصد	درصد تجمعی
کم	۴۶	۱۲/۶	۱۲/۶
متوسط	۹۴	۲۵/۸	۳۸/۵
زیاد	۱۱۲	۳۰/۸	۶۹/۲
خیلی زیاد	۱۱۲	۳۰/۸	۱۰۰
مجموع کل	۳۶۴	۱۰۰	

بر اساس جدول (۱۶)، بیشتر اهالی به میزان زیاد با ۳۰/۸ درصد و خیلی زیاد با ۳۰/۸ درصد از هیأت امنا، امام جماعت و غیره کمک می‌گیرند.

جدول ۱۷- تعداد و درصد اهالی از نظر رایه راه کار برای

بهبود کمک‌های مشاوره‌ای مساجد

راه کار برای بهبود کمک‌های مشاوره‌ای مساجد	فراوانی	درصد	درصد تجمعی
اختصاص دادن ساعات مشخصی به امر مشاوره	۶۳	۱۲	۱۲
استفاده از روان‌شناسان و استادان دانشگاه و حوزه	۲۰۷	۳۹/۶	۵۱/۶
اطلاع‌رسانی مسجد در مورد رایه خدمات مشاوره‌ای	۱۲۲	۲۳/۳	۷۵
امکان برقراری ارتباط با امام جماعت جهت پرسش	۹۶	۱۸/۴	۹۳/۳
سایر موارد	۳۵	۶/۷	۱۰۰
مجموع کل	۵۲۳	۱۰۰	

بر اساس جدول (۱۷)، بیشتر اهالی با ۳۹/۶ درصد مهم-ترین راه کار برای بهبود کمک‌های مشاوره‌ای مساجد را در استفاده از روان‌شناسان و استادان دانشگاه و حوزه می‌دانند.

جدول ۱۸- تعداد و درصد اهالی از نظر میزان برگزاری

نشست با مسؤلان

میزان برگزاری نشست با مسؤلان	فراوانی	درصد	درصد معتبر	درصد تجمعی
هیچ	۵	۱/۳	۱/۳	۱/۳
کم	۲۵۰	۶۴/۹	۶۵/۳	۶۶/۶
متوسط	۱۰۵	۲۷/۳	۲۷/۴	۹۴
زیاد	۲۰	۵/۲	۵/۲	۹۹/۲
خیلی زیاد	۳	۰/۸	۰/۸	۱۰۰
مجموع	۳۸۳	۹۹/۵	۱۰۰	
بی پاسخ	۲	۰/۵		
مجموع کل	۳۸۵	۱۰۰		

بر اساس جدول فوق، بیشتر اهالی با ۶۵/۳ درصد میزان برگزاری نشست با مسؤلان در مسجد محله را در حد کم می‌دانند.

جدول ۱۹- تعداد و درصد اهالی از نظر موضوع جلسات با

مسئولان

موضوع جلسات	فراوانی	درصد	درصد تجمعی
انتقال و جابه‌جایی صنایع و تأسیسات مزاحم	۳۳	۶/۷	۶/۷
خدمات شهری (آب‌گرفتگی جوی‌ها، رفت‌وروب)	۱۱۲	۲۲/۶	۲۹/۲
فضای سبز و پارک	۱۲۴	۲۵	۵۴/۲
مسائل ترافیکی	۷۸	۱۵/۷	۷۰
شهرسازی و معماری	۷۷	۱۵/۵	۸۵/۵
سایر موارد	۷۲	۱۴/۵	۱۰۰
مجموع کل	۴۹۶	۱۰۰	

براساس جدول فوق بیشتر اهالی با ۲۵ درصد موضوع نشست را در مورد فضای سبز و پارک می‌دانند.

جدول ۲۰- تعداد و درصد اهالی از نظر میزان تمایل برای

شرکت در جلسات با مسئولان

میزان حضور در جلسات	فراوانی	درصد	درصد تجمعی
هیچ	۱۸	۴/۷	۴/۷
کم	۵۰	۱۳	۱۷/۸
متوسط	۱۱۱	۲۸/۸	۴۶/۷
زیاد	۱۴۵	۳۷/۷	۸۴/۶
خیلی زیاد	۵۹	۱۵/۳	۱۰۰
مجموع	۳۸۳	۹۹/۵	
بی‌پاسخ	۲	۰/۵	
مجموع کل	۳۸۵	۱۰۰	

براساس جدول بالا بیشتر اهالی با ۳۷/۹ درصد به میزان زیاد تمایل برای شرکت در جلسات دارند.

۷. نقش مساجد در ارتقای امنیت فردی و اجتماعی از طریق

افزایش نظارت درونی و بیرونی

در این قسمت تعداد و درصد اهالی از نظر میزان تأثیر حضور افراد در مسجد بر جلوگیری از ارتکاب جرم بررسی می‌شود.

جدول ۲۱- تعداد و درصد اهالی از نظر میزان تأثیر حضور

افراد در مسجد بر جلوگیری از ارتکاب جرم

میزان تأثیر حضور در مسجد بر جلوگیری از ارتکاب جرم	فراوانی	درصد	درصد تجمعی
هیچ	۵	۱/۳	۱/۳
کم	۱۸	۴/۷	۶
متوسط	۵۲	۱۳/۵	۱۹/۶
زیاد	۱۳۹	۳۶/۱	۵۶
خیلی زیاد	۱۶۸	۴۳/۶	۱۰۰
مجموع	۳۸۲	۹۹/۲	
بی‌پاسخ	۳	۰/۸	
مجموع کل	۳۸۵	۱۰۰	

براساس جدول فوق بیشتر اهالی با ۴۴ درصد میزان تأثیر حضور افراد در مسجد بر جلوگیری از ارتکاب جرم را در حد خیلی زیاد می‌دانند.

جدول ۲۱- تعداد و درصد اهالی از نظر دستگیر یا زندانی شدن

دستگیر یا زندانی شدن	فراوانی	درصد	درصد تجمعی
بلی	۵	۱/۳	۱/۳
خیر	۳۸۰	۹۸/۷	۱۰۰
مجموع کل	۳۸۵	۱۰۰	

براساس جدول فوق بیشتر نمازگزاران با ۹۸/۷ درصد تا کنون به علت ارتکاب جرم دستگیر یا زندانی نشده‌اند و تنها ۱/۳ درصد دستگیر یا زندانی شده‌اند.

• آزمون فرضیات

بررسی فرضیه اول

فرضیه اول: به نظر می‌رسد مساجد برنامه‌های مؤثری در جهت توسعه محله‌ای دارند.
جهت آزمون این فرضیه، فرض‌های زیر را می‌توان بیان کرد:
فرض صفر: به نظر می‌رسد مساجد برنامه‌های مؤثری در جهت توسعه محله‌ای ندارند.

از ۰/۰۵ کمتر است؛ بنابراین، با اطمینان ۹۵ درصد می‌توان گفت، تفاوت معنی‌داری بین فراوانی گروه‌های پاسخ‌دهنده وجود دارد. از طرفی، طبق جدول (۲۲)، بیشتر اهالی برنامه‌های مساجد در جهت توسعه محله‌ای را مهم می‌دانند؛ بنابراین، با اطمینان ۹۵ درصد می‌توان گفت، مساجد برنامه‌های مؤثری در جهت توسعه محله‌ای دارند؛ از این رو، فرضیه اول تأیید می‌شود.

• بررسی فرضیه دوم

فرضیه دوم: به نظر می‌رسد اهالی محله از برنامه‌ها و فعالیت‌های مسجد محله استقبال می‌کنند.

جهت آزمون این فرضیه، فرض‌های زیر را می‌توان بیان کرد:

فرض صفر: به نظر می‌رسد اهالی محله از برنامه‌های مسجد محله استقبال نمی‌کنند.

فرض یک: به نظر می‌رسد اهالی محله از برنامه‌های مسجد محله استقبال می‌کنند.

برای بررسی این فرضیه از آزمون کی‌دو برای یک متغیر استفاده می‌شود.

جدول ۲۴- تعداد و درصد استقبال مردم از برنامه‌ها و

فعالیت‌های مسجد

استقبال مردم از برنامه‌ها و فعالیت‌های مسجد	فراوانی مشاهده شده	فراوانی موردانتظار	باقی مانده‌ها
بله	۲۲۶۸	۱۲۳۸/۵	۱۰۲۹/۵
خیر	۲۰۹	۱۲۳۸/۵	-۱۰۲۹/۵
مجموع	۲۴۷۷		

جدول ۲۵- آزمون کی‌دو برای استقبال مردم از برنامه‌ها و

فعالیت‌های مسجد

استقبال مردم از برنامه‌ها و فعالیت‌های مسجد	مقدار آماره کی‌دو
	۱۷۱۱/۵۳
	۱
	۰/۰۰۰

فرض یک: به نظر می‌رسد مساجد برنامه‌های مؤثری در جهت توسعه محله‌ای دارند.

برای بررسی این فرضیه از آزمون کی‌دو برای یک متغیر استفاده می‌شود.

جدول ۲۲- تعداد و درصد میزان برنامه‌های مساجد در جهت

توسعه محله‌ای

برنامه‌های مساجد در جهت توسعه محله‌ای	فراوانی مشاهده شده	فراوانی موردانتظار	باقیمانده‌ها
بله	۲۷۴۲	۱۵۲۱	۱۲۲۱
خیر	۳۰۰	۱۵۲۱	-۱۲۲۱
مجموع	۳۰۴۲		

جدول ۲۳- آزمون کی‌دو برای برنامه‌های مساجد در جهت

توسعه محله‌ای

برنامه‌های مساجد در توسعه محله‌ای	مقدار آماره کی‌دو
	۱۹۶۰/۳۴
	۱
	۰/۰۰۰

در جدول (۲۲)، مقادیر فراوانی‌های مشاهده شده؛ یعنی فراوانی‌هایی که از پرسش‌نامه حاصل شده و همچنین، فراوانی‌های مورد انتظار؛ یعنی فراوانی‌هایی که براساس فرض صفر حاصل شده است، قرار دارد. اختلاف این دو فراوانی، باقی‌مانده‌ها را می‌سازد. براساس فراوانی‌های مورد انتظار و مشاهده شده، آماره کی‌دو با استفاده از فرمول زیر به دست می‌آید. هر چه اختلاف بین فراوانی‌های مورد انتظار و مشاهده شده بیشتر باشد، آماره کی‌دو بزرگ‌تر می‌شود و در نتیجه، باعث رد فرضیه صفر می‌شود. آماره کی‌دو به صورت زیر است:

$$X^2 = \sum_{i=1}^n \frac{(O_i - E_i)^2}{E_i}$$

O_i فراوانی مشاهده شده
 E_i فراوانی مورد انتظار

طبق جدول (۲۳)، مقدار آماره کی‌دو برای فرضیه یک، برابر با $X^2=1960.343$ و سطح معنی‌داری برای برنامه‌های مساجد در جهت توسعه محله‌ای برابر با ۰/۰۰۰

برنامه‌های غنی‌سازی اوقات فراغت، بیشترین علت متناسب نبودن برنامه‌ها با نیازها (۲۲/۳٪) و یک‌نواختی و جالب نبودن برنامه‌ها (۲۲/۳٪) بوده است.

● بررسی نقش مساجد در ایجاد فضای فرهنگی (کتاب-خانه) نشان می‌دهد که از ۹ مسجد مورد مطالعه، ۷ مسجد (حدود ۷۷/۷۷٪) دارای کتاب‌خانه بوده‌اند؛ اما اکثریت اهالی (۲۹/۲٪) به میزان کم از کتاب‌خانه‌های مساجد مورد بررسی استفاده می‌کنند. در بررسی علت عدم استقبال بیشتر از کتاب‌خانه‌های مساجد، بیشترین علت (۲۶/۷٪) وجود کتاب‌های قدیمی و نامناسب با گروه‌های سنی بوده است و علت بعدی به سایر موارد (۲۰/۷٪) اختصاص یافته است. نگارنده در تحقیقات میدانی و پرسشگری از مردم در مورد علت عدم استقبال بیشتر از کتاب‌خانه‌ها به این نتیجه رسید که علت، تنها معطوف به وضعیت کتاب‌خانه‌های مساجد نیست؛ بلکه علت دیگر، عدم وجود فرهنگ کتاب‌خوانی در میان مردم به‌خصوص در مناطق محروم‌تر است.

● بررسی نقش مساجد در شناسایی قشر آسیب‌پذیر محله و کمک به آنها نشان می‌دهد که این امر در تمام مساجد مورد مطالعه انجام می‌شود. بیشتر پاسخ‌دهندگان (حدود ۹۵/۳٪) در جمع‌آوری کمک‌های مالی برای نیازمندان شرکت داشته‌اند. بیشتر پاسخ‌دهندگان (حدود ۳۱/۴٪) تأثیر این فعالیت مسجد را در رفع گرفتاری‌ها و نیازمندی‌های مستمندان در حد زیاد می‌دانند.

● بررسی وضعیت مساجد مورد مطالعه از نظر دارا بودن صندوق قرض‌الحسنه نشان می‌دهد که از ۹ مسجد مورد بررسی، ۵ مسجد (حدود ۵۵/۵۶٪) دارای صندوق قرض‌الحسنه بوده‌اند. همچنین، بیشتر پاسخ‌دهندگان (حدود ۴۰/۸٪) تأثیر صندوق‌های قرض‌الحسنه مساجد را در رفع مشکلات مالی در حد خیلی زیاد می‌دانند.

● بررسی نقش مساجد در برگزاری مراسم و جلسات مذهبی - فرهنگی نشان می‌دهد این امر در تمام مساجد

در جدول (۲۴)، مقادیر فراوانی‌های مشاهده‌شده، فراوانی‌های مورد انتظار و باقی‌مانده‌ها قرار دارد. همان‌طور که گفته شد براساس فراوانی‌های مورد انتظار و مشاهده‌شده، آماره کی دو به دست می‌آید.

طبق جدول (۲۵)، مقدار آماره کی دو برای فرضیه دو، برابر با $X^2=1711.539$ و سطح معنی‌داری برای استقبال مردم از برنامه‌های مساجد برابر با ۰/۰۰۰ از ۰/۰۵ کمتر است؛ بنابراین، با اطمینان ۹۵ درصد می‌توان گفت، تفاوت معنی‌داری بین فراوانی گروه‌های پاسخ‌دهنده وجود دارد. از طرفی، طبق جدول (۲۴)، بیشتر اهالی از برنامه‌های مساجد استقبال می‌کنند؛ بنابراین، با اطمینان ۹۵ درصد می‌توان گفت، اهالی از برنامه‌ها و فعالیت‌های مسجد محله استقبال می‌کنند. از این رو، فرضیه دوم تأیید می‌شود.

۴. نتیجه‌گیری و پیشنهادها

با توجه به بررسی‌های انجام‌شده در این تحقیق، با در نظر داشتن برآیندی کلی از بررسی برنامه‌ها و فعالیت‌های مساجد در قالب ۸ متغیر، می‌توان گفت مساجد برنامه‌های مؤثری در جهت توسعه محله‌ای دارند. از طرف دیگر، ساکنان محله از بسترهای فراهم‌شده توسط مسجد استفاده کرده و از فعالیت‌ها و برنامه‌های مسجد استقبال می‌کنند. همچنین، بررسی هر یک از محورهای هشت‌گانه به صورت جداگانه نتایج زیر را نشان می‌دهد:

● بررسی‌ها نشان می‌دهد که بیشتر برنامه‌های انجام‌شده (۳/۱٪)، در خصوص برگزاری کلاس‌های آموزشی بوده و اولویت‌های بعدی به ترتیب شامل فعالیت‌های ورزشی و فکری (۲۲/۱٪)، اردوهای زیارتی - سیاحتی (۲/۹٪)، سایر موارد (۱۲/۷٪) و راهپیمایی‌های خانوادگی (۱۱/۲٪) بوده است. اکثریت پاسخ‌دهندگان (۳/۲٪) به میزان متوسط از برنامه‌های غنی‌سازی اوقات فراغت مساجد استفاده می‌کنند. در بررسی علت عدم استقبال بیشتر از

(حدود ۶۵/۳٪) میزان برگزاری نشست با مسؤولان در مسجد را در حد کم می‌دانند که این مطلب با توجه به اینکه این رویکرد به‌تازگی توسط نهادهای دولتی، به‌خصوص شهرداری دنبال شده است، قابل توجیه است. همچنین، بیشتر مردم (حدود ۲۵٪) موضوع نشست با مسؤولان را در مورد فضای سبز و پارک و در مرتبه بعدی (حدود ۲۲/۵۸٪) در مورد خدمات شهری دانسته‌اند. همچنین، بیشتر مردم (حدود ۳۷/۹٪) به میزان زیاد و در درجه بعدی (حدود ۲۹٪) به میزان متوسط تمایل برای شرکت در جلسات دارند.

• بررسی نقش مساجد در ارتقای امنیت فردی و اجتماعی از طریق افزایش نظارت درونی و بیرونی نشان می‌دهد که بیشتر اهالی (حدود ۴۴٪) میزان تأثیر حضور افراد در مسجد و نیز شناخته‌شدن در بین نمازگزاران را در جلوگیری از ارتکاب کارهای خلاف و افزایش امنیت در حد خیلی زیاد می‌دانند. از طرف دیگر، نتایج بررسی میزان نقش مؤثر مساجد در جلوگیری از ارتکاب جرم افراد نماز-گزار و خانواده آنها نشان داد که بیشتر نمازگزاران (حدود ۹۸/۷٪) و بیشتر خانواده آنها (حدود ۹۷/۱٪) تا کنون دستگیر یا زندانی نشده‌اند.

۴. ۱. پیشنهادها

۴. ۱. ۱. پیشنهادهای ساختاری، مدیریتی و مالی

۱- گردآوری و به‌خصوص انتشار آمار دقیق و جامع درباره مساجد و مسائل و مشکلات آنها در سطح کشوری، استانی و به‌خصوص در سطح شهر.

۲- عملی کردن مصوبات و آیین‌نامه‌ها در زمینه ادغام تشکیلات موازی و متعدد در مرکز رسیدگی به امور مساجد و هماهنگ کردن کلیه فعالیت‌های مرتبط با مسجد با آن.

۳- توسعه حوزه ارتباطات مسجد با مراکز دولتی و غیردولتی در راستای تقویت کارکردهای مساجد برای به-

مورد بررسی انجام می‌شود و اکثریت مردم (حدود ۳۲٪) در مراسم و جلسات مذهبی- فرهنگی در حد زیاد و در رتبه بعدی (حدود ۳۱/۳٪) در حد خیلی زیاد شرکت می‌کنند. همچنین، در بررسی علت عدم استقبال بیشتر از مراسم و جلسات مذهبی- فرهنگی، بیشتر مردم (حدود ۲۸ درصد) علت را عدم حضور قاری، سخنران و مداح مجرب دانسته‌اند.

• بررسی نقش مساجد در مورد جلب مشارکت‌های مردمی در فعالیت‌های مسجد نظیر پایگاه بسیج، کانون‌های فرهنگی- هنری، هیأت‌های مذهبی و مشارکت در تهیه و تدارک غذا و غیره (بسترسازی برای انجام فعالیت‌های جمعی داوطلبانه) نشان می‌دهد که بیشتر مردم (حدود ۳۰/۵٪) به میزان متوسط در فعالیت‌های مسجد مشارکت دارند و در رتبه بعدی (۲۳/۸٪) به میزان زیاد مشارکت دارند. همچنین، از نظر نوع مشارکت بیشتر مردم (در حدود ۲۷/۶٪) در پایگاه بسیج و در رتبه بعدی (حدود ۲۶/۳۶٪) در هیأت‌های مذهبی مشارکت دارند.

• بررسی نقش مساجد در ارائه کمک‌های مشاوره‌ای نشان می‌دهد که بیشتر اهالی (حدود ۹۴/۵٪) از امام جماعت، هیأت‌امنا و سایر نمازگزاران برجسته دینی برای حل مشکلات خویش یا رفع اختلافات محله‌ای کمک می‌گیرند. همچنین، نتایج جزئی‌تر نشان می‌دهد که بیشتر مردم به میزان زیاد (حدود ۳۰/۸٪) و خیلی زیاد (حدود ۳۰/۸٪) از امام جماعت، هیأت‌امنا و غیره کمک می‌گیرند. بیشتر مردم (حدود ۳۹/۶٪) مهم‌ترین راه‌کار در این زمینه را استفاده از روان‌شناسان و استادان دانشگاه و حوزه دانسته‌اند.

• بررسی نقش مساجد از نظر برگزاری نشست و امکان برقراری ارتباط بین مسؤولان و مردم نشان می‌دهد که در تمام مساجد مورد مطالعه چنین جلساتی برگزار شده است. همچنین، نتایج جزئی‌تر نشان می‌دهد که بیشتر مردم

۴. ۱. ۲. پیشنهادهای فیزیکی و سخت‌افزاری
- ۱- تقویت مساجد از نظر امکانات و تجهیزات؛ مانند رسیدگی به ساختمان مسجد، آراستگی و زیبایی مسجد، نظافت و بهداشت مسجد، تجهیز امکانات گرمازا و سرمازا، امکانات صوتی، آب‌سردکن، کفشداری با همکاری نهادهای مسؤول.
- ۲- مکان‌گزینی مناسب مساجد با در نظر گرفتن جمعیت محله.
- ۳- نظارت کیفی و رعایت اصول مهندسی، مقاوم‌سازی و عدم سهل‌انگاری در حفظ و مرمت مساجد.
- ۴- تشکیل صندوق قرض‌الحسنه مساجد با استفاده از ظرفیت‌های مردمی و حفظ سپرده‌های مردمی و واگذاری وام بدون بهره به اهالی محله‌ها با توجه به نتایج این تحقیق که بیشتر پاسخ‌دهندگان (حدود ۴۰/۸٪) تأثیر صندوق‌های قرض‌الحسنه مساجد را در رفع مشکلات مالی در حد خیلی زیاد می‌دانند.
- ۵- تقویت کتابخانه مساجد از نظر تنوع و عدد کتب، فضای سالن مطالعه، ساعات پاسخ‌گویی به مراجعان، امکانات آسایش و راحتی از قبیل صندلی، نور کافی. در حال حاضر، علی‌رغم آن که اکثر مساجد مورد بررسی در این تحقیق دارای کتابخانه هستند؛ ولی به علت کیفیت پایین کتابخانه، به‌خصوص از نظر تنوع و تعدد کتب، مورد استقبال اهالی محله قرار نمی‌گیرند.
- باوررساندن مسئولان نسبت به جایگاه، نقش و کارکرد مساجد با توجه به نتایج این تحقیق در مورد فعالیت‌های چندگانه مساجد.
- ۴- تصویب استراتژی در مورد چگونگی حضور و دخالت دولت در مساجد و حفظ استقلال مدیریتی و پرهیز از وابسته‌کردن مساجد به دولت.
- ۵- جلوگیری از استفاده ابزاری از مساجد توسط برخی از سازمان‌ها.
- ۶- اختصاص قسمتی از بودجه فرهنگی به مساجد در قالب یک برنامه مدون و جامع در جهت توسعه فعالیت‌ها و کارکردهای آن و تأمین منابع مالی برای مساجد، با توجه به این که اغلب مساجد مورد مطالعه در این تحقیق، فاقد مستغلات برای تأمین هزینه‌ها مالی بوده‌اند و منبع مالی این مساجد اکثراً از محل اجرای کلاس‌های اوقات فراغت و کمک‌های مردمی تأمین می‌شود.
- ۷- تلاش در جهت وضع قوانین لازم برای حمایت‌های حقوقی و اجتماعی از مساجد.
- ۸- تهیه بانک اطلاعاتی جامع از وضعیت کتابخانه‌های مساجد در سطح شهر از نظر کتب، امکانات و تجهیزات.
- ۹- توجه مدیریت شهری به نقش مساجد در انعکاس نقطه نظرات و پیشنهادهای مردم شهرها و محله‌ها به مسئولان، با توجه به نتایج این تحقیق که بیشتر مردم (حدود ۳۷/۹٪) به میزان زیاد تمایل برای شرکت در جلسات دارند.

کتاب‌نامه

۱. الویری، م. (۱۳۸۵). مساجد؛ الگوی جامعه دینی. فروغ مسجد ۴ (مجموعه مقالات برگزیده سومین همایش بین‌المللی هفته جهانی گرامی‌داشت مساجد)، چاپ اول. قم: مؤسسه فرهنگی تعلیم. صص ۱۲۵-۱۵۰
۲. برک پور، ن. (۱۳۷۸). مفهوم باهمستان (Community) در شهرسازی. مجله آبادی. شماره ۳۴ و ۳۵. صص ۴۰-۳۵
۳. پیران، پرویز (۱۳۸۹). توسعه محله‌ای مشارکت‌مبنا و مشارکت‌محور در ایران (مورد تهران: پروژه انباشت به وسیله «ازجا‌کنند اقتصادی، از طریق بسیج اجتماعی و سپس پیش‌بری مردمی توسعه»). تهران: انتشارات سازمان نوسازی شهر تهران.

۴. تقوایی، ع. ا.؛ معروفی، س. (۱۳۸۵). نقش مساجد در مناسب‌سازی فضاهای شهری با تأکید بر رویکرد توسعه محله‌ای. همایش مناسب‌سازی محیط شهری. تهران: پژوهشکده مهندسی و علوم پزشکی جانبازان. صص ۱۳-۱.
۵. چناری، م. (۱۳۸۹). تحلیل توزیع فضایی مساجد شهر مشهد. پایان‌نامه چاپ نشده کارشناسی ارشد رشته جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری. دانشگاه فردوسی مشهد.
۶. حاجی پور، خ. (۱۳۸۵). برنامه‌ریزی محله - مبنا رهیافتی کارآمد در ایجاد مدیریت شهری پایدار. نشریه هنرهای زیبا. شماره ۲۶. صص ۳۷-۴۶.
۷. حسینی، ح. (۱۳۸۵). آثار، برکات و کارکردهای فردی و اجتماعی مسجد. فروغ مسجد ۴ (مجموعه مقالات برگزیده سومین همایش بین‌المللی هفته جهانی گرامی‌داشت مساجد). چاپ اول. قم: انتشارات مؤسسه فرهنگی ثقلین. صص ۲۳۱-۲۰۹.
۸. دفتر مطالعات و پژوهش‌های مرکز رسیدگی به امور مساجد. (۱۳۸۵). فرهنگ مسجد. چاپ اول. قم: مؤسسه فرهنگی ثقلین.
۹. رزاقی، ا. (۱۳۶۲). مسجد پایگاه توحید و تقوی. چاپ اول. تهران: انتشارات دفتر مرکزی حزب جمهوری اسلامی.
۱۰. رضویان، م. ت. (۱۳۸۱). برنامه‌ریزی کاربری اراضی شهری. چاپ اول. تهران: انتشارات منشی.
۱۱. زرگر، ا. (۱۳۸۶). راهنمای معماری مسجد. چاپ اول. تهران: انتشارات دید.
۱۲. سازمان اوقاف و امور خیریه. (۱۳۸۲). نتایج آمارگیری از اماکن ارایه‌دهنده خدمات دینی - مذهبی فعال. تهران: سازمان اوقاف و امور خیریه.
۱۳. سعیدی، م. (۱۳۸۶). شوراهای محلی گامی در مسیر بومی‌شدن دموکراسی، نگاهی به تجربه فرانسه. مجله شوراها. شماره ۹. صص ۱۹-۲۶.
۱۴. طهماسبی فر، س. (۱۳۸۶). تجاربی از مشارکت شوراها و سازمان‌های مردم‌نهاد. شوراها. شماره ۹. صص ۳۰-۲۶.
۱۵. عابدی جعفری، م. (۱۳۸۵). طراحی مدل مطلوب کارکرد و مدیریت مساجد در قالب یک سازمان داوطلبانه مذهبی. فروغ مسجد ۴ (مجموعه مقالات برگزیده سومین همایش بین‌المللی هفته جهانی گرامی‌داشت مساجد)، چاپ اول. قم: مؤسسه فرهنگی ثقلین. صص ۲۸-۵۶.
۱۶. عارفی، م. (۱۳۸۰). به سوی رویکرد دارایی - مبنا برای توسعه اجتماع محلی. ترجمه نوین تولایی. نشریه هنرهای زیبا. شماره ۱۰. صص ۲۲-۳۳.
۱۷. عبدالمهدی، م.؛ صرافی، م. و توکلی، ج. (۱۳۸۹). بررسی نظری مفهوم محله و باز تعریف آن با تأکید بر شرایط محله‌های شهری ایران. فصل‌نامه پژوهش‌های جغرافیایی انسانی. شماره ۷۲. صص ۱۰۲-۸۳.
۱۸. عسگری، ع. (۱۳۸۳). مبانی نظری و سنخ‌شناسی نظریه‌های توسعه اجتماع محلی. چکیده مقالات همایش توسعه محله‌ای چشم‌انداز توسعه پایدار شهر تهران. چاپ اول. تهران: انتشارات مرکز مطالعات و تحقیقات امور اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران. صص ۶۵-۷۰.
۱۹. علوی تبار، ع. ر. (۱۳۸۲). مشارکت در اداره امور شهرها. جلد اول: بررسی الگوی مشارکت شهروندان در اداره امور شهرها (تجاربی جهانی و ایران). چاپ دوم. تهران: انتشارات سازمان شهرداری‌های کشور.
۲۰. فنی، ز؛ صارمی، ف. (۱۳۸۷). چالش‌های نظام مدیریتی محله‌محور در توسعه پایدار کلان‌شهر تهران با تأکید بر رویکردهای نوین جهانی. مجله صفا. شماره ۴۷. صص ۹۱-۱۰۸.
- کار بخش راوی، م. (۱۳۸۵). نقش مساجد در افزایش و ترویج فرهنگ مطالعه. فروغ مسجد ۴ (مجموعه مقالات برگزیده سومین همایش بین‌المللی هفته جهانی گرامی‌داشت مساجد). چاپ اول. قم: مؤسسه فرهنگی ثقلین.

- ۱۱۰ مجله جغرافیا و توسعه فضای شهری شماره اول
۲۲. مافی، ع. (۱۳۷۹). تحلیل توزیع فضایی مساجد در شهر مشهد. مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی مشهد. سال سی و سوم. شماره ۱۳۰ و ۱۳۱. صص ۸۱۱-۸۲۲
۲۳. محمدی آشنایی، ع. (۱۳۷۷). سازمان و مدیریت مسجد. تهران: مرکز رسیدگی به امور مساجد معاونت اجتماعی.
۲۴. موسوی، ی. (۱۳۸۸). مبانی توسعه شهری از نوع محله‌ای. تهران و ارتقای سبک زندگی شهری (مجموعه مقالات همایش محله‌های تهران، چالش و راه‌بردها). چاپ اول. تهران: انتشارات مؤسسه نشر شهر. صص ۹۴-۸۶
۲۵. گلی، ع. (۱۳۸۸). «فناوری‌های نظام‌های اطلاعاتی و اجتماعات محلی پایدار». ویراستاران: سیمین محقق و علی نیاکان. مجموعه مقالات اولین همایش توسعه محله‌ای. جلد سوم: مدیریت توسعه محله‌ای. چاپ اول. تهران: مؤسسه انتشاراتی طرح نو. صص ۶۰-۵۵
۲۶. موظف رستمی، م. ع. (۱۳۸۲). آیین مسجد. جلد سوم: مدیریت، اجزا و عناصر و آسیب شناسی مساجد. چاپ اول. تهران: نشر گویه.
۲۷. مهدیزاده، ج. و پیرزاده نهوجی، ح. (۱۳۸۵). برنامه‌ریزی راهبردی توسعه شهری (تجربیات اخیر جهانی و جایگاه آن در ایران. معاونت معماری و شهرسازی، دفتر معماری و طراحی شهری. چاپ دوم. تهران: انتشارات شرکت طرح و نشر پیام سیما.
۲۸. مهندسان مشاور فرهاد. (۱۳۸۶). طرح توسعه و عمران (جامع) کلان‌شهر مشهد مقدس. جلد جمعیت، وزارت مسکن و شهرسازی. مشهد: نهاد مطالعات و برنامه‌ریزی توسعه و عمران شهر مشهد.